

William Tyndale bibliafordításainak (1525, 1526, 1530, 1534) terminológiai kérdései¹

FABINY TIBOR

Károli Gáspár Református Egyetem, Anglisztika Intézet
H-1088 Budapest, Reviczky u. 4.
fabiny_tibor@kre.hu

Benyújtva: 2011. január 11.; elfogadva: 2011. április 12.

A tanulmány azokat a legfontosabb teológiai terminusokat vizsgálja, amelyeket Tyndale használt a fordítása elő- és utószavaiban, illetve amelyeket a fordítás során maga alkotott, s amelyek később kulcsfogalomként honosodtak meg az angol teológiai nyelvben. Kitér a szerepét kap az *atonement* terminus vizsgálata.

Kulcsszavak: William Tyndale, az Újtestamentum fordítása, teológiai terminus, *atonement*

The terminological questions of William Tyndale's New Testament translations (1525, 1526, 1530, 1534). The paper studies those words that were used by Tyndale in the prefaces and afterwords of his translations and the ones that were coined by Tyndale himself in his translation and which became standard English theological terms later. Special attention will be given to the term *atonement*.

Keywords: William Tyndale, New Testament Translation, theological terms, *atonement*

1. Bevezetés

William Tyndale (kb. 1494–1536) neve szorosan összeforrt a Biblia angol nyelvű fordításával. A XIV. században John Wycliffe (kb. 1324–1384) és követői a Vulgata latin szövegét fordították le középgangol nyelvre. Ez a fordítás kéziratokban terjedt és nagy szerepet játszott a lollardok antiklerikális, előreformációs mozgalmanak előretörésében. Sokan ezt a vallási mozgalmat okolták az 1381-es angol parasztlázadás kitöréséért. Az eretnység terjedésének megállítására Thomas Arundel (1353–1414), Canterbury érseke 1408-ban az oxfordi konvokáción olyan törvényt hozott, amelyik megtiltotta a Szentírás anyanyelvre való fordítását (Mozely 1937: 78).

Amikor a XVI. század második évtizedének végén Angliába is eljutott a wittenbergi Ágoston-rendi eretnőséget hirdető szerzetes híre, a bibliafordítás már jó

¹ A tanulmány elkészítését az OTKA 62008 sz. „Kora Tudor hitviták 1525–1536” című pályázata tette lehetővé.

ideje törvényileg tiltott tevékenység volt. Luther híre és hatása ellenkező hatást váltott ki a szigetországban: amíg az új eszmék iránt fogékony cambridge-i diákok a „Fehér ló”-ról elnevezett vendégfogadóban („White Horse Inn”) vitatták meg a kereskedők liszteszsákjaiban érkezett wittenbergi csempészárú „új” teológiáját, addig VIII. Henrik 1521-ben megírja Luther ellen a hét szentség védelméről szóló iratát, majd Morus Tamás 1523-ban – egyelőre még álnéven – a *Responsio ad Lutherum* című könyvét (More 1969), amelyet majd az eretnekek elleni angol nyelvű dialógusa követ 1529-ben.

William Tyndale részint Erasmus 1516-os Újszövetség-kiadásának, részint Luther eszméinek hatására határozza el, hogy lefordítja a Bibliát angol nyelvre. Reménye, hogy az Erasmus barátjának tudott Cuthbert Tunstall (1474–1559), London püspöke a későbbiekben majd patrónusa lesz bibliafordítói tevékenységében, hamar szertefoszlik, 1524-ben Németországba hajózik, s többé nem tér vissza Angliába (Daniell 1994: 108).

Tyndale bibliafordításai:

- az **1525-ös kölni fragmentum:** Peter Quentell nyomdájából. Prológus és Máté evangéliumának 1–22. fejezete. Ebből egy példány maradt fenn, jelenleg a British Library-ben található (Tyndale 1926);
- az **1526-os octavo formájú worms-i Biblia:** Peter Schoffer nyomdájából. Ebből három példány maradt fenn (Tyndale 2000a, Tyndale 2008);
- az **1530-as Pentateuchos-fordítás:** Antwerpenben Merten de Keyser nyomdájából, tíz példány maradt fenn (Tyndale 1992);
- az **1531-es Jónás-fordítás:** a Prológussal Antwerpenben Merten de Keyser nyomdájából, egy fragmentum maradt fenn (Tyndale 1992);
- az **1534-es revidált Újszövetség:** Tyndale két előszavával Antwerpenben Merten de Keyser nyomdájából (Tyndale 1989);
- **„Matthew's Bible” 1537-ből:** Tyndale halála után jelent meg, s valószínűleg az ő fordítását tartalmazza Józsué könyvétől a II. Krónikákig. Tyndale munkatársa John Rogers álnéven adta ki Antwerpenben angol kiadók (Richard Grafton és Edward Whitchurch) anyagi támogatásával. Ez lett az 1539-es Great Bible alapja (Matthew's Bible 2009).

A következőkben megvizsgálunk néhány, a szövegekben előforduló terminust, s ezután néhány olyan, szövegen belüli szakkifejezésre hívjuk fel a figyelmet, amelyek egyrészt összekötik az Ó- és az Újszövetséget, másrészt, amelyeket maga Tyndale alkotott az angol nyelvben, s egyik közülük az angolszász teológiában jellegzetes iskolává avanzsálódott.

2. Terminológia a bibliai szövegek „körül”

A *Kölni fragmentum*-ot (Tyndale 1525, lásd Tyndale 1926) akár „terminológiai szótár”-nak is nevezhetjük. A Prológusban, amelyet Tyndale 1531-ben némileg bővítve *The Pathway into the Holy Scripture* címmel külön kiadványként is megjelentetett (Tyndale 1848, Tyndale 2005), Tyndale – szorosan követve Luther 1522-es

Újszövetség-fordításának előszavát – elmagyarázza, hogy mi az Ószövetség, mi az Újszövetség, mi a törvény, mi az evangélium, mi a kegyelem, mi a megigazulás, ki csoda Krisztus.

A *fragmentum* másik érdekessége a margináliák sora. A későbbi kiadásokból ez vagy kimarad (mint a wormsi Bibliából) vagy szélszavúbb lesz (mint az 1534-es revideált fordításból). A mintegy kilencven marginália nagy része átvétel Luthertől, de harminc teljesen a sajátja, s nyolcat elhagy a lutheri megjegyzésekből (Daniell 1994: 119). Kettőt idézünk.

A szimpla szem (*Single Eye*)

Mt 6,22 (ekkor még a verseket nem számozták) arról szól, hogy „A test lámpása a szem. Ha azért a te szemed tiszta, a te egész tested világos lesz.” (Károli 1981). A görög *ὁ ὀφθαλμὸς σου ἅπλοθς* a (latin: *oculus simplex*) kifejezést Tyndale „single eye”-nak fordítja, s a margináliában ezt így magyarázza:

„The eye is single, when a man in all his deeds looketh but on the will of God, and looketh not for laud, honour, or any other reward in this world; neither ascribeth heaven, or a higher room in heaven, unto his deeds, but accepteth heaven as a thing purchased by the blood of Christ, and worketh freely for love's sake only.” (Tyndale 2000a: 553)

Magyarul:

„Akkor szimpla ('tisztá') az ember szeme, ha minden cselekedetében egyesegyedik Isten akaratára tekint, s nem a dicséretre, a dicsőségre vagy bármilyen világi jutalomra, de mégcsak nem is a mennyre s az ottani előkelő helyre törekszik a cselekedetei által, hanem elfogadja, hogy a mennyet Krisztus vére vásárolta meg és szabadon cselekszik csupán a szeretettől indítva.” (a szerző fordítása)

Péter (*Peter*)

A másik sokat vitatott igehely Péter küldetéséről Mt 16,17–18-ban:

„Peter in the Greek signifieth stone in English. This confession is the rock. Now is Simon Bar-Jona, or Simon Jonas' son, called Peter, because of his confession. Whosoever then of this wise confesseth Christ is called Peter. Now is this confession common to all that are true Christians. Then is every christian man and woman Peter. Read Bede, Austin, and Hierome of the manner of loosing and binding; and note how Hierome checketh the presumption of the Pharisees in his time, which yet had not so monstrous interpretations as our new gods have feigned. Read Erasmus' Annotations. It was not for nought that Christ bade “beware of the leaven of the Pharisees”. Nothing is so sweet that they make not sour with their traditions. The evangelion, that joyful tidings, is now bitterer than the old law. Christ's burden is heavier than the yoke of Moses. Our condition and estate is ten times heavier than was ever the Jews', the Pharisees have so leavened Christ's sweet bread.” (Tyndale 1926: o.n.)

„A Peter görög szó angolul követ jelent. Ez a hitvallás a szikla. Simont, Jóna fiát ezért nevezi Péternek Krisztus. Így mindazt, aki megvallja a Krisztust, Péternek hívják. Ez a hitvallás azokra vonatkozik, akik igazán keresztények. Minden keresztény férfi és nő Péter. Olvassuk csak Bedát, Augustinust vagy Hieronimust az oldás és a kötés módjáról és figyeljük csak meg, hogy Hieronimus mennyire helyreteszi korának farizeusi vélekedéseit, amelyek még távolról sem voltak olyan borzalmas magyarázatok, mint amit a mi új isteneink kitaláltak. Olvassuk csak figyelmesen Erasmus lapalji jegyzetét. Nem véletlen, hogy arra figyelmeztette tanítványait, hogy óvakodjanak a farizeusok kovászatól. Minden édes dolgot megkeserítenek a maguk hagyományaival. Mostanában az evangélium, az örömhír keserűbb lett, mint a régi törvény, Krisztus igája nehezebb, mint Mózesé. A mi helyzetünk és állapotunk tízszer olyan súlyos, mint a zsidóké valaha is volt. A farizesok kovásza ennyire átjárta Krisztus édes kenyerét.” (a szerző fordítása)

Törvény és evangélium (*The Law and the Gospel*)

Az egy évvel később megjelenő teljes Újszövetség, a wormsi Biblia, amely még nem tartalmazza a fordító Tyndale nevét, csak egy rövid utószót tartalmaz, amely a gyakorlati bibliaolvasási útmutatáson kívül: „thou come with a pure mind, and, as the scripture saith, with a single eye, unto the words of health” (tisztá elmével és – amint az Írás mondja – egyszerű szemmel járulj az üdvösség és az örök élet ígéreihez) ismét terminológiát magyaráz: Luther nyomán rámutat, hogy a Szentírás szava egyszerre törvény és evangélium.

„Note the difference of the law and of the gospel. The one asketh and requireth, the other pardoneth and forgiveth. The one threateneth, and the other promiseth all good things to them that set their trust in Christ only.” (Tyndale 2008: 553)

„Vedd észre a különbséget a törvény és az evangélium között! Az előbbi kér és követel, az utóbbi elenged és megbocsát. Az előbbi fenyeget, az utóbbi minden jót ígér azoknak, akik egyedül Krisztusba helyezik bizalmukat.” (a szerző fordítása)

Szövetség (*Covenant*)

Az 1534-es revideált Újszövetség-fordítás jelenik meg először Tyndale neve alatt. Az új előszóban megjelenik egy új terminus, amelyik a korábbi Újszövetség-prológosokban nem szerepelt: *covenant*, azaz 'szövetség', illetve 'szerződés'. Amíg az 1525-ös kölni fragmentumban (és annak kibővített változatában, az 1531-es *Pathway*-ben) még úgy szerepel, hogy az Ószövetség, illetve az Újszövetség egy „könyv”, illetve az „evangélium” egy „szó”, addig az 1534-es revideált változatban már így olvassuk:

„The new testament is as much to say as a new covenant. The old testament is an old temporal covenant made between God and the carnal children of Abraham,

Isaac and Jacob otherwise called Israel, upon the deeds and the observing of a temporal law.” (Tyndale 2000a: 8)

„Az Újszövetség új szerződést jelent. Az Ószövetség régi, időszakos szerződés, mely Isten és Ábrahám fiai, Izsák és Jákob – akit másképp Izraelnek hívnak – között kötött, a cselekedeteken és egy időszakos törvény figyelembevételével.” (a szerző fordítása)

Az Újszövetség szerződését Jézus Krisztus szerezte az ő vérével. Tyndale számára már a keresztség is az Isten és az ember közötti *covenant*. Van általános szövetség is:

„The general covenant wherein all other are comprehended and included, is this. If we meek ourselves to God, to keep all his laws, after the example of Christ: then God hath bound himself unto us to keep and make good all the mercies promised in Christ, throw out all the scripture.” (Tyndale 1989: 4)

„Az általános szerződés, melybe az összes többi is beleértjük és bennfoglaljuk, a következő: ha aláztosak leszünk Istennel szemben és betartjuk törvényeit Krisztus példáját követve, Isten magához köt bennünket, hogy megtartsuk és jótéteményekké tegyük a Krisztusban ígért irgalmasságokat, az egész Szentíráson keresztül.” (a szerző fordítása)

Tyndale a XX. századi beszédaktus-elmélet felismeréseit előlegzi meg az ígéret és a szövetség gondolatával: „Wherefore I have ever noted the covenants in the margins, and also the promises. Moreover where thou findest a promise and no covenant expressed therewith, there must thou understand a covenant” (Tyndale 1989: 5, Thisleton 1994: 117–124). „Éppen ezért mindenhol jelöltem a szövetségekötéseket és az ígéreteket a lap szélén. Mi több, ha Te szerződés kifejezése nélkül egy ígéretet találsz, ott szerződésként kell értelmezned a szöveget” (a szerző fordítása).

Teológiai szempontból azt mondhatjuk, hogy a lutheri (a törvény és az evangélium ellentétét valló) irányból az elmúlt nyolc évben Tyndale a törvénynek sokkal pozitívabb jelentőséget tulajdonít, s azt emberi engedelmességgel beteljesíteni akaró svájci (zwingliánus) irányba mozdult el (Clebsch 1964).

Megtérés (*Repentance*)

A Prológus végén Tyndale egy miniatűr tanulmányt ad közzé a 'megtérés' (*repentance*) bibliai jelentéséről. A középkori katolikusok a bűnbánatot (a penitenciát) elsősorban gyakorlatnak tartották, mondván: „agere penitentiam”. Ezzel szemben Tyndale arra mutat rá, hogy a héber *sob*, görög *metanoeo* 'megfordulás'-t, a 'szív s az értelem irányváltás'-át jelenti.

„And the very sense and signification both of the Hebrew and also of the Greek word, is, to be converted and to turn to God with all the heart, to know his will and to live according to his laws, and to be cured of our corrupt nature with the oil of his spirit and wine of obedience to his doctrine.” (Tyndale 1989: 9–10)

„De valódi értelme és jelentése mind a héber és a görög szónak az: megtérni és Istenhez fordulni a teljes szívvel, ismerni az akaratát, és törvényeinek megfelelően élni, s kigyógyulni romlott természetünkből szellemének olajával és a tanaihoz való engedelmesség borával.” (a szerző fordítása)

Négy dolog fontos: a 'bűnvallás' (*confession*), nem a pap fülébe, hanem Istennek; 'a szív töredelme' (*contrition*); a harmadik a 'hit' (*faith*), amelyet a régi szerzők nem említene; és a negyedik a 'jóvátétel' (*satisfaction*) a felebarátom felé. Tyndale János 8-ra hivatkozik, hogy Krisztus szerint nincs más elégtétel vagy áldozat, mint az ő vére (Tyndale 1989: 9–10).

Feltámadás (*Resurrection*)

Az 1534-es revideált Újszövetség-kiadásnak van egy „hermeneutikai pikantériája” is. A kiadás ugyanis tartalmaz egy második előszót is „William Tyndale még egyszer az olvasóhoz” címen, amelyben Tyndale személyeskedéstől sem mentes nyilvános panaszt emel bibliafordító társa, az ekkor szintén Németalföldön tevékenykedő George Joye (kb. 1495–1553) eljárása ellen, aki úgy adta ki újra Tyndale 1526-os Újszövetség-fordítását, hogy az ő megkérdése nélkül a 'feltámadás'-t jelentő *resurreccion* szó helyett huszonnégy helyen megtartotta a *resurreccion*-t (Juhász 2009: 11). Tyndale számára ez a terminus „élet és halál kérdése”, tehát nemcsak etikai, hanem súlyos teológiai kérdés is. Ezt írja: „miatta most már nem is kevesen tagadják teljesen a test és a vér feltámadását, alátámasztva azt, hogy amikor a lélek eltávozik, akkor az a feltámadás lelki megtestesülése és nincs másfajta feltámadás” (Tyndale 1989: 15; a szerző fordítása). Tyndale számára ez *status confessionis*, azaz hitvallási helyzet kérdése, ő elvetette a lélek halhatatlanságának platoni eszméjét, s tanítása inkább Luthernek a „lélek-alvás” gondolatához állt közel, miszerint a lélek is „alszik” egészen a feltámadásig, amely az ember testének és lelkének a feltámadása lesz.

„ünnepelesen kijelentem Isten, megváltónk, Jézus Krisztus, és mindazok előtt, akik hisznek benne, hogy annyit tartok az eltávozottak lelkéről, amennyi bizonyítható a kézzelfogható és nyílt Szentírás alapján, s azt gondolom a Krisztus hitében és Isten törvényeinek szeretetében eltávozott lelkekről, hogy nincsenek rosszabb helyzetben, mint amilyenben Krisztus lelke volt a pillanattól, melytől fogva lelkét atyja kezébe adta, testének feltámadásáig, mellyel dicsőségbe és halhatatlanságba került.” (Tyndale 1989: 15; a szerző fordítása)

3. Terminológia a bibliai szövegekben

3.1 Terminológia-háború Morus és Tyndale között

Tyndale 1526-os kis formátumú bibliafordítása Tyndale halála előtt tizennégy legális és illegális utánnymásban jelent meg, s ez gabonakereskedők csempészárújaként érkezett meg – kb. húsz-huszonötezer példányban – Németalföldről a szigetországra (Arblaster et al. 2002: 149). A könyv – a kéziratos Wycliffe-fordítással szemben – olcsó volt, és az Isten angol anyanyelven olvasható ígéjére szomjas lelkek minden bizonnal mohón vásárolták. A hivatalos személyek azonban, élükön Cuthbert Tunstall londoni püspökkel 1526. október 28-án vasárnap (Daniell 1994: 191, Mozley 1937: 118) a Szent Pál székesegyház előtt nyilvános ceremóniával elégették, ugyanott, ahol John Fisher Rochester püspöke (1469–1535) 1526. február 11-én nyilvános ígihirdetésben ítélte el Luther eretnek tanait.

A hatalmi tett azonban nem volt elég. A szellemi támadásra London püspöke a művelt humanistát, Morus Tamást (1479–1535) szemelte ki, aki engedélyt kapott az eretnek könyvek olvasására, azzal a feltétellel, ha angol nyelven cáfolja őket. 1529-ben meg is jelent Morusnak a négy könyvből álló, eretnekek ellen szóló párbeszédés könyve, a *Dialogue Concerning Heresies* (More 1981). A könyvben Morus, a narrátor, a Luther eretnek eszméi által érintett diákokat (valószínűleg William Roper-t, leendő vejét és életrajzíróját) téríti vissza a katolikus egyház kebelébe. Morus a harmadik könyve elején tárgyalja Tyndale-t, s a bibliafordítás elégetése miatt méltatlanodó fiatalembernek Morus kifejti, hogy amit elégették, az nem az Újtestamentum, hanem „Tyndale testamentuma”, hiszen Tyndale Luther eretnek tanításával megrontotta Isten ígét. Valóságos „terminológiai háború” kezdődik Morus és Tyndale között. Morus 1529-ben támad, Tyndale két év múlva *An Answer Vnto Sir Thomas Mores Dialogue* címen (Tyndale 2000b) válaszol Antwerpenből. Morus *The Confutation of Tyndale's Answer* címen hosszan és dühödten felel a válasza (More 1973), ám erről Tyndale-nek vagy nem volt tudomása, vagy a polémiát egyszerűen nem akarta folytatni.

Senior – Congregation – Love a Priests – Church – Charity helyett

Morus vádja: Tyndale a görög *presbyteros*-t *senior*-nak ('vén') és nem *priest*-nek fordítja. Tyndale a válaszában jelzi, hogy *elders*-t használ inkább a *senior* helyett (More 1981: 290).

Továbbá, kérdezi Morus: a görög *ekklesia*-t Tyndale miért *congregation*-nek és nem *church*-nek fordítja? Tyndale szerint a *church* a klérusra utal, a *congregation* viszont azok gyülekezete, aki valóban hisznek Krisztusban. Ráadásul, kérdez vissza szarkasztikusan Tyndale: Morus az ő „drágalátos” Erasmusának („hys derelynge Erasmus”) miért nem rója fel, amikor az *ekklesia*-t ő is sokszor *congregatio*-nak fordítja (Tyndale 2000b: 14).

Morusnak az is elfogadhatatlan, hogy a görög *agape*-t Tyndale *love*-ként és nem *charity*-ként adja vissza angolul (More 1981: 288). Tyndale válasza: a *love* általánosabb és magába foglalja az isteni szeretetet, s az Istent nem *charity*-vel, hanem

love-val szeretjük, s ráadásul a *charity*-t nem is használhatjuk igeiként: azt nem monhatjuk, hogy **charity God*, hanem csak azt, hogy *love God*. Az Istentől jövő és az a viszonzó szeretetet ezért helyesebb a *love*-val fordítani, mint az emberi érdemszer: jócselekedetekre kacsintó *charity*-vel. 1 Kor 13-ban tehát nem a latinos *charitas* hanem az egyszerű *love*-ot használja Tyndale (Tyndale 2000b: 19–20). Tyndale (követve ezzel Luther *Liebe*-jét) *love*-ot használ, s Tyndale nyomában a genfi Bibl is. Az 1611-es *King James Bible* visszaállítja a *charity*-t, ám a XX. századi modern fordítások (RSV, NIB, NJB stb.) ismét a *love*-ot használják.

Továbbá Morus kritizálja Tyndale-t, hogy a görög *kharisz*-t *favour*-nak és nem *grace*-nek, a 'bűnvallás'-t *knowledge*-nek és nem *confession*-nek, a 'bűnbánat'-t pedig nem *penance*-nek, hanem *repentance*-nek fordítja. Ez utóbbi indoklását m: láttuk az 1534-es fordítás előszavában (Tyndale 1989: 9–10).

Jelen keretek között nincs módunk az angol humanizmus és reformáció emblikus képviselőinek e gigantikus, már-már epikus méretű, az egyház, illetve Szentírás elsődlegességét, valamint a szóbeliség és az írásbeliség kérdését is érint teológiai disputájában elmélyednünk. Egy másik tanulmányomban rámutattam, hogy mindkét fél szenvedélyesen érvelt a maga igaza mellett, s emberi tévedéseikké együtt is az igazság hordozói voltak, olyannyira hogy hitük igazságát mindkette halálukkal pecsételték meg (Fabiny 2007).

3.2 Önrevízió – Üdvösség (*Health – Salvation*)

A wormsi Biblia utószavában már találkoztunk a *words of health* ('az üdvösség szavai') kifejezéssel, de ez nemcsak textus körüli terminus, hanem az Újszövetség egyik központi terminusa. A görög *szótéria* kifejezés 'megmentés'-t, 'megtartás'-t, 'üdvösség'-et jelent (a *szodzo* 'megment' igéből; a *szotér* 'megmentő, megváltó' jelentésű főnév legtöbbször Jézus Krisztusra vonatkozik.) A *szótéria*, a latin *salus* több mint negyven alkalommal fordul elő az Újszövetségben. Amint ezt egy korábbi tanulmányomban kimutattam (Fabiny 2003), az 1526-os wormsi Újszövetségben Tyndale még ritkán használja a *salvation* kifejezést, s legtöbb alkalommal a *health* szóval adja vissza a görög *szótériá*-t, akárcsak korábban Wycliffe. Nyelvtörténeti kuriózum, hogy nyolc év után, az 1534-es revideált Újszövetség-fordításban Tyndale szinte kivétel nélkül átírja a *health*-et a latinos *salvation*-re. Mindössze egy helyen felejtette el „ki-gyomlálni” a számára minden bizonnal archaikusnak tűnő *health*-et, Lk 1,19-ben, amikor Jézus ezt mondja Zákheusnak: „this day is health come unto this house” ('ma lett üdvössége e háznak').

4. Eredeti és maradandó: *Scapegoat – Mercy-seat – Atonement*

A következőkben kifejezetten olyan bibliai terminusokat vizsgálunk meg, amelyeket maga Tyndale alkotott, és amelyek összekötik az Ó- és az Újszövetséget, s melyek közül az egyik angolszász nyelvterületen bevett teológiai terminus lett.

A három terminus, amelyet vizsgálók: *mercy-seat*, *scapegoat*, illetve *atonement* felbukkan Leviticus 16-ban, az egyik nagy zsidó ünnep, a „nagy engesztelési nap” leírásában. Érdekes egy pillantásra egymás mellé tennünk a Wycliffe-bibliát és Tyndale 1530-as fordítását, hogy láthatóvá legyen: Tyndale használta először ezeket a szavakat az angol bibliai nyelvben (1. táblázat).

1. táblázat. A *mercy-seat*, *scapegoat* és *atonement* terminusok összehasonlítása a Wycliffe-biblia (1388) és Tyndale (1530) alapján

Wycliffe 1388	Tyndale 1530
CAP 16	Chapter 16
1 And the Lord spak to Moises, aftir the deeth of the twei sones of Aaron, whanne thei offriden alien fier, and weren slayn, and comaundide to hym,	1 And the Lorde spake vnto Moses after the deeth of the two sonnes of Aaron, when they had offered before the Lorde and dyed:
2 and seide, Speke thou to Aaron, thi brother, that he entre not in al tyme in to the seyntuarie, which is with ynne the veil bifor the propiciatorie , bi which the arke is hiliid, that he die not; for Y schal appere in a cloude on Goddis answeryng place ;	2 And he sayde vnto Moses: speake vnto Aaron thy brother that he go not at all tymes in to the holy place, that is within the vayle that hangeth before the mercyseate which is upon the arcke that he dye not. For I will appere in a clowde vpon the mercyseate .
6 and whanne he offrith a calf, and preieth for hym ,	6 And Aaron shall offer the ox for his synneoffrynge and make an attonement for him ad for his housse.
7 and for his hows, he schal make twei 'buckis of geet to stonde bifor the Lord, in the dore of the tabernacle of witnessyng;	7 And he shall take the two gootes and present them before the Lorde in the dore of the tabernacle of witnessse.
8 and he schal sende 'on euer eithir, o lot to the Lord, and another lot to the goot that schal be sent out .	8 And Aaro cast lottes ouer the .ij. gootes: one lotte for the Lorde, ad another for a scapegoote .
9 Whos lot goith out to the Lord, he schal offre it for synne;	9 And Aaron shall bringe the goote apo which the Lordes lotte fell, and offer him for a synneofferynge.
10 sotheli whos lot goith out in to goot that schal be sent out , he schal sette hym quyk bifor the Lord, that he sende preyers 'on hym, and sende hym out in to wildirnesse.	10 But the goot on which the lotte fell to scape , he shall sett alyue before the Lorde to recocyle with ad to let him goo fre in to the wildernessse.

13 that whanne swete smellynge spicerie ben put on the fier, the cloude and 'vapour of tho hile Goddis answeryng place , which is on the witnessyng, and he die not.	13 and put the cens upon the fire before the Lorde: that the cloude of the cens maye couer the mercyseate that is upon the witnessse, that he dye not.
14 Also he schal take of the 'blood of the calf, and he schal sprengge seuensithis with the fyngur ayens 'the propiciatorie , 'to the eest.	14 And he shall take of the bloude of the ox ad sprinkle it with his finger before the mercyseate eastwarde: euen .vij. tymes.
17 No man be in the tabernacle, whanne the bischop schal entre in to the seyntuarie, that he preye for hym silf, and for his hows, and for al the cumpeny of Israel, til he go out of the tabernacle.	17 And there shalbe no bodye in the tabernacle of witnessse, when he goeth in to make an attonement in the holy place , vntyll he come out agayne. And he shall make an attonement for him selfe and for his housholde, ad for all the multitude of Israel.
24 he schal waische his fleisch in the hooli place, and he schal be clothid in his owen clothis, and aftir that he hath go out, and hath offrid the brent sacrifice of hym silf, and of the puple, he schal preye as wel for hym silf , as for the puple;	24 And let him wasshe his flesh with water in the holy place, and put on his owne rayment and then come out and offer his burntofferunge and the burntofferunge of the people, and make an atonemet for him selfe ad for the people,
25 and he schal brenne on the auter the innere fatnesse which is offrid for synne.	25 and the fatt of the synofferynge let him burne upon the alter.
26 Sotheli he that leet go the 'buk of geet able to be sent out , schal waische hise clothis and bodi with water, and so he schal entre in to the castels.	26 And let him that caryed forth the scapegoote , wasshe his clothes and bathe hys flesh in water and then come in to the hoste agayne.
27 Forsothe thei schulen bere out of the castels the calf and 'buk of geet, that weren offrid for synne, and whos blood was brouyt in to the seyntuarie, that the clensyng were fillid ; and thei schulen brenne bi fier as well the skynnys, as the fleischis and dung of tho.	27 And the ox of the synofferynge and the goote of the synofferynge (whose bloude was brought in to make an atonemet in the holy place) let one carye out without the hoste and burne with fyre: both their skynnes, their flesh ad their donge.
30 The delyueryng fro synne, and the clensyng of you schal be in this dai , ye schulen be clensid bifore the Lord fro alle youre synnes;	30 for that daye shall an attonemet be made for you to clense you from all youre synnes before the Lorde and ye shalbe cleane.

31 for it is sabat of restyng, and ye schulen turment youre soulis bi euerlastyng religion.	31 It shalbe a sabbath of rest vnto you and ye shall humble youre soules and it shalbe an ordynaunce for euer.
32 Sotheli the preest schal clense, which is anoyntid, and whos hondis ben halewid, that he be set in preesthod for his fadir; and he schal be clothid in a lynnun stoole, and in hooli clothis,	32 And the preast that is anoynted and whose hande was fylled to mynistr in his fathers steade shall make the attonemet and shall put on the holy lyne vestimetes
34 And this schal be to you a lawful thing euerlastyng, that ye preye for the sones of Israel , and for alle the synnes 'of hem, onys in the year. Therfor he dide, as the Lord comaundide to Moises.	34 And this shalbe an euerlastyng ordynaunce vnto you to make an atonement for the childern of Israel for all their synnes once a yere: and it was done eue as the Lorde commaunded Moises.

A scapegoat az Ószövetségben (2. táblázat)

2. táblázat. A scapegoat terminus megjelenése különböző bibliafordításokban

Lev 16 Nr	Wycliffe	Tyndale	King James	Vulgate	LXX
8	Goot that schal be sent out	scapegoote	Scapegoat	capro emissario	ἀποπομπαῖφ
10	Goot that schal be sent out	goote on which the lotte fell to scape	Scapegoat	caprum emissarium	τὴν ἀποπομπήν
26	'buk of geet able to be sent out,	Scapegoote	Scapegoat	caprum emissarium	τὸν χίμαρον

Tyndale a héber 'aza'zel-t a Vulgata *caper emissarius*-a alapján fordítja *scapegoote*-nak, s ez a változat átmegy a King James Version-be, s csak a XIX. század végétől írnak *Azazel*-t a fordítók. (Luther és Károli egyaránt *Azazel*-t használ.) A magyarban *bűnbak*-ként fordítjuk a szót, noha a magyar bibliafordításokban ez nem szerepel. Mindenképpen arról a bakról van szó, akire a főpap szimbolikusan kezével „ráteszi” a nép bűnét, majd elküldi a pusztába.

A *scapegoat* terminus az Újszövetségben expressis verbis nem fordul elő, legfeljebb átvitt értelemben: Keresztelő János híres utalása Jézusra János evangéliuma elején: „Íme az Isten báránya, aki elveszi a világ bűneit” (1,29). Az ószövetségi bűnelejn: „Íme az Isten báránya, aki elveszi a világ bűneit, amelyet a főpap reá helyezett a nép bűnét, amelyet bak passzív volt, amikor szimbolikusan a főpap reá helyezte a nép bűnét, amelyet aztán kivitt a pusztába. Jézus aktív módon veszi magára a világ bűneit, és „elveszi”, azaz szintén „elviszi” őket. Bár ő nem ismert bűnt, Isten mégis bűnné tette érettségünk (2 Kor 5,21).

A mercy-seat az Újszövetségben

A *mercy-seat* és az *atonement* azonban visszaköszön az Újszövetségben, és ezzel is világossá válik a két szövegség szerves kapcsolata.

A *mercy-seat* előfordulásait Lev 16-ban így foglalhatjuk össze (3. táblázat):

3. táblázat. A *mercy-seat* terminus megjelenése különböző bibliafordításokban

Lev 16 Nr	Wycliffe	Tyndale	King James	Vulgate	LXX
2	Propiciatorie, answeryng place	Mercyseate	mercyseate	propitiatorio	ἱλαστήριον
13	Answeryng place	Mercyseate	mercy seat	–	ἱλαστηρίον
14	Answeryng place	Mercyseate	mercy seat	propitiatorium	ἱλαστηρίον
15	Propiciatorie	Mercyseate	mercy seat	–	ἱλαστηρίον

A Septuaginta (LXX) – mint láttuk Lev 16-ban – *hilaszterion*-nak fordította a frigyláda fedelén (*kafor, kapporet*) levő helyet a két kerub között, ahova évente egyszer a főpap a nép bűnéért az engesztelő áldozat vérént hintette vagy öntötte: ez tehát a kiengesztelés, az irgalom „helye”.

Az Újszövetségben Pál apostol Rm 3,25-ben azt írja, hogy Isten az emberek bűneiért Krisztust rendelte *hilaszterion*-nak. A szövegségláda volt a *hilaszterion*, az arany fedőlap az Istentől rendelt engesztelő szer, ahol Isten kegyelme megnyilatkozott. Pál apostol Krisztust tekinti ilyen „fedél”-nek, az emberi bűnt elfedező „szer”-nek Krisztus halálát (Karner 1942: 27). A magyar fordítások legtöbbje úgy adja vissza a *hilaszterion*-t, hogy Isten *engesztelő áldozatul* adta Krisztust. Luther *Gnadestuhl*-t fordít, s az angol fordítások közül egyedül Tyndale őrzi meg a Lev 16-ban használt *mercy-seat*-et. Az 1557-es genfi Újszövetség *pacification*, a teljes Genfi Biblia 1560-ban *reconciliation*-t, a King James fordítás pedig *propitiation*-t ír a Vulgata *propitiation*-ja után (4. táblázat).

Más mai fordításokban *expiation* (NAB, RSV) található. Vannak olyan fordítások, amelyek a *hilaszterion*-t *sacrifice of atonement*-ként (NRS), vagy *sacrifice of reconciliation*-ként (NJB) adják vissza (5. táblázat).

A magyar fordítók közül egyedül a tudatosan a literális megoldásokat választó Csia Lajos fordította Rm 3,25-öt így: „Azon át, hogy az ő vérében kell hinnünk, már eleve őt rendelte az Isten *engesztelő fedél*nek, hogy az igazságosságát megmutassa nekünk...” (Csia 1978: 286). Farkasfalvy Dénes Rm 3,25-öt így fordítja: „Őt Isten a kiengesztelődés eszközévé tette a hit által az ő vérében” (Farkasfalvy 1983: 40). Magyarozatát is érdemes elolvasnunk:

„Az exegeták többsége utalást lát a jeruzsálemi templomban lévő ószövetségi 'engesztelés trónjára'. A Szentek szentjében a szövegségláda tetejét nevezték így; a Hetvenes fordítás is ilyen értelemben használja a görög szót. Két kerub között

4. táblázat. A *mercy-seat* (Rm 3,25) terminus megjelenése különböző bibliafordításokban

Görög	Vulgata	Wycliffe	Luther	Tyndale	Geneva (1560)	KJV
Ὁν προέθετο ὁ θεὸς ἵνα πιστεύσῃ διὰ τῆς πίστεως ἐν τῷ αὐτοῦ αἵματι	Quem proposuit Deus propitiationem per fidem in sanguine	Whom God ordeynede forygyuer, bi feith in his blood	welchen Gott hat vorgestelt zu einem Gnadenstuhl durch den Glauben in seinem Blut	God hath made a seate of mercy thorow faith in his blood	God hath set forth to be a reconciliation through faith (1557 NT: God hath set forth to be a pacification through faith)	God hath set forth to be a propitiation through faith in his blood

5. táblázat. A *mercy-seat* terminus megjelenése különböző bibliafordításokban

NAB	NIB	NJB	NKJ	NRS	RSV
He is expiation for our sins	He is the atonement sacrifice for our sins	He is the sacrifice to expiate our sins	And He Himself is the propitiation for our sins	and he is the atonement sacrifice for our sins	And he is the expiation for our sins

az Isten 'dicsőségének' – jelenlétének – trónját jelképezte, ahogy a Zsidókhoz írt levél kifejti: (a szövetségsekretyén fölött) az isteni dicsőség kerubjai voltak, akik beármékolták az engesztelés trónját. Azért nevezték így, vagy csak egyszerűen 'engesztelésnek', mert a Főpap az engesztelés napján (Jóm Kippur) minden évben egyszer meghintette a feláldozott bika vérével. Az 'ő vérében' kifejezés a páli szövegben mutatja, hogy ő Krisztus keresztáldozatára gondol, amely kiengesztelődést hozott. Nem kétséges, hogy párhuzamot lát a kereszten függő véres Krisztus és az áldozati vérről meghintett 'engesztelés trónja' között. Ez a párhuzam mélyebb teológiai igazságot rejt, mert a 'hilaszterion', ami itt Krisztus jelent, Isten valóságos jelenlétének, trónjának számított. De Pál ezt a párhuzamot csak említi, nem dolgozza ki. Annál bőségesebb teológiai fejtegetést ad a Jóm Kippur krisztusi jelentéséről Zsid. 9,1–14." (Farkasfalvy 1983: 40)

Az *atonement* előfordulásait Lev 16-ban így foglalhatjuk össze (6. táblázat):

6. táblázat. Az *atonement* terminus megjelenése különböző bibliafordításokban

Lev 16.	Wycliffe	Tyndale	King James	Vulgate	LXX
6	Preieth for hym	make an attonement	make an atonement for himself	et oraverit pro se	ἐξιλάσεται περὶ αὐτοῦ
17	Preye for hym	to make an attonement	to make an atonemen	Ut roget pro se	Καὶ ἐξιλάσεται περὶ αὐτοῦ
24	Preye as wel for hym silf	make an attonement for him selfe	make an atonement	rogabit tam pro se	Καὶ ἐξιλάσεται περὶ αὐτοῦ
27	that the clensyng were fillid	make an attonemet	to make atonement	ut in sanctuario expiatio conpleretur	ἐξιλάσασθαι ἐν τῷ ἁγίῳ
30	the clensyng of you schal be in this dai	an attonemet be made for you	make an atonement	die expiatio erit vestri	ἐξιλάσεται περὶ ὑμῶν
32	that he be set in preesthod	make the attonemet	make the atonement	expiabit autem	ἐξιλάσεται
34	Preye for the sones of Israel	To make an atonement	make an atonement	Ut oretis pro	ἐξιλάσκεσθαι

Az *atonement* az Újszövetségben

Természetesen az *atonement* nemcsak Lev 16-ban fordul elő, hanem számos más helyen is a Pentateuchosban, főleg Leviticusban (a 16. fejezet mellett főleg a 23. fejezetben).

Tyndale azonban kiterjeszti az *atonement*-et a görög *katallagé* fordítására is: az Újszövetség *καταλλαγή* (*katallage*) főnév jelentését Balázs Károly *Újszövetségi szómutató szótára* így foglalja össze: „Lecserélés, megbékélés, egyoldalú megbékélés. Ez a Pál által meghirdetett 'evangélium titka' Ef 6,19. Isten a Maga oldaláról megbékélt ellenségeivel, Róm 5,10”. A *katalasszo* ige ez jelenti: „Két ellenséges személy v. társaság közül az egyik egyoldalúan megbékél” (Balázs 1998: 326).

A *Dictionary of Biblical Imagery* kézikönyv írja, hogy az angol *atonement* az *at onement* szavakból származik, s ez két fél egyé válását fejezi ki. Feltételezi, hogy e két fél korábban elidegenedett egymástól, a megbékéléssel viszont ismét harmóniába kerülnek. A rekonziliáció teológiai jelentése Isten és a bűnbeesett teremtettség, különösen is Isten és a bűnös emberek helyreálló kapcsolatára utal. Az *atonement* az emberi faj legnagyobb problémájának, amely azóta nyomaszt, mióta Ádám és Éva elidegenedett az Istentől, a megoldása (Ryken et al. 1998: 54).

A *Dictionary for Theological Interpretation for the Bible* pedig így fogalmaz: az *atonement* szó spektruma átfogja a német *Versöhnung* (*reconciliatio*) és a *Sühne* (*jóvátétel*) kifejezéseket, és némileg átfedést mutat az *Erlösung* (*redemptio*) fogalmával, és itt a tevékenységre esik a hangsúly. A franciában és a latin nyelvekben a *redemption* a gyakoribb, amely a kifizetésre, megvásárlásra, kiváltásra utal. Az *expiation*, a bűn elvétele a hangsúlyos. Nincs másik olyan szó az Újszövetségben, amelynek hasonló funkciója lenne, legközelebb hozzá talán a görög *hilaskhetai* van, amely jóvátételre, engesztelésre, a harag elvételére (*propopatio*) utal (Lk 1,3; Rm 3,2; Zsid 2,7; 1Jn 2,2; 1Jn 4,1; (Vanhoozer 2005: 72), lásd 7. táblázat. A 2Kor 5,18–21 különböző változatai a 8. táblázatban olvashatók.

Raymond Brown utal arra (Brown 1982: 219), hogy az Isten és az ember közötti megbékélésnek három fokozata van: a *propotatio* a harag elvétele, az *expiatio* a bűn elvétele és a harmadik, a legmagasabb pedig az *atonement* azaz az *at-one-ment* vagyis az Istennel való új „egy”-ség helyreállítása. A magyarban is, a *kiengesztelődés* vagy a *megbékélés* (Cserháti Sándor szerint: *kibékélés*, Csia Lajos szerint: *kibékítés*) helyett szerencsésebb lenne a *jóvátétel*, *helyreállítás*, *egységesülés* merészebb megoldása.

Két mai magyar fordítás a *kibékülés* szót preferálja a *megbékélés* helyett (9. táblázat).

Itt kell még a *hilaszmosz* ('kiengesztelés') szó előfordulásaira utalnunk 1Jn 2,2-ben és 1Jn 4,40-ben. Balázs Károly így magyarázza a szó jelentését: „Áldozat bemutatása alapján, kedvező, előnyös magatartás megnyerése olyasvalaki részéről, akitől az ellenkezőjét érdemelnénk, Lk 18,13; Jézus halála mint engesztelő áldozat a bűnökért, 1Jn 2,2.” (Balázs 1998: 301). A magyar fordításokban e helyen szinte kivétel nélkül 'engesztelő áldozat'-ot találunk. Az *engesztelő áldozat* a különböző bibliafordításokban különbözőképpen jelenik meg (10., 11., 12. táblázat).

7. táblázat. Az *atonement* terminus megjelenése különböző bibliafordításokban (1)

	Róm 5,10	Róm 5,11
Görög	εἰ γὰρ ἐχθροὶ ὄντες κατηλλάγημεν τῷ θεῷ διὰ τοῦ θανάτου τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, πολλῶ μᾶλλον καταλλαγέμεθα σωθисόμεθα ἐν τῇ ζωῇ αὐτοῦ.	οὐ μόνον δέ, ἀλλὰ καὶ καυχώμενοι ἐν τῷ θεῷ διὰ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ δι' οὗ νῦν τὴν καταλλαγὴν ἐλάβομεν.
Latin	si enim cum inimici essemus reconciliati sumus Deo per mortem Filii eius multo magis reconciliati salvi erimus in vita ipsius	non solum autem sed et gloriamur in Deo per Dominum nostrum Iesum Christum per quem <i>nunc reconciliationem accepimus</i>
Luther (1522)	Denn so wir Gott versöhnt sind durch den Tod seines Sohnes, da wir noch Feinde waren, viel mehr werden wir selig werden durch sein Leben, so wir nun versöhnt sind.	Nicht allein aber das, sondern wir rühmen uns auch Gottes durch unsern HERRN Jesus Christus, durch welchen wir nun die <i>Versöhnung empfangen haben</i> .
Tyndale (1526, 1534)	For yf when we were enemyes we were reconciled to God by the deeth of his sonne: moche more seinge we are reconciled we shal be preseruid by his lyfe.	Not only so but we also ioye in God by the meanes of oure Lorde Iesus Christ by whom we have receayvd the attonment.
Geneva (1560)	For if when we were enemies, we were reconciled to God by the death of his Sonne, much more being reconciled, we shalbe saued by his life,	And not onely so, but we also reioyce in God through our Lord Iesus Christ, by whom we haue nowe receiued the atonement.
King James Version (1611)	For if, when we were enemies, we were reconciled to God by the death of his Son, much more, being reconciled, we shall be saved by his life.	And not only <i>so</i> , but we also joy in God through our Lord Jesus Christ, by whom we have now received the atonement.
Károli (1590)	Mert ha, mikor ellenségei voltunk, megbékéltünk Istennel az ő Fiának halála által, sokkal inkább megtartatunk az ő élete által, minekutána megbékéltünk vele.	Nemcsak pedig, hanem dicsekedünk is az Istenben a mi Urunk Jézus Krisztus által, <i>a ki által most a megbékélést nyertük.</i>

8. táblázat. Az *atonement* terminus megjelenése különböző bibliafordításokban (2)

	2Kor 5,18	2Kor 5,19	2Kor 5,20	2Kor 5,21
Görög	τὰ δὲ πάντα ἐκ τοῦ θεοῦ τοῦ καταλλάξαντος ἡμᾶς ἑαυτῷ διὰ Χριστοῦ καὶ δόντος ἡμῖν τὴν διακονίαν τῆς καταλλαγῆς,	ὥς ὅτι θεὸς ἦν ἐν Χριστῷ κόσμον καταλλάσσων ἑαυτῷ, μὴ λογιζόμενος αὐτοῖς τὰ παραπτώματα αὐτῶν καὶ θέμενος ἐν ἡμῖν τὸν λόγον τῆς καταλλαγῆς.	ὑπὲρ Χριστοῦ οὖν πρεσβεύομεν ὡς τοῦ θεοῦ παρακαλοῦντος δι' ἡμῶν δεόμεθα ὑπὲρ Χριστοῦ, καταλλάγητε τῷ θεῷ.	τὸν μὴ γνόντα ἁμαρτίαν ὑπὲρ ἡμῶν ἁμαρτίαν ἐποίησεν, ἵνα ἡμεῖς γενώμεθα δικαιοσύνη θεοῦ ἐν αὐτῷ.
Latin	omnia autem ex Deo qui reconciliavit nos sibi per Christum et dedit nobis <i>ministerium reconciliationis</i>	quoniam quidem Deus erat in Christo mundum reconcilians sibi non reputans illis delicta ipsorum et posuit in nobis <i>verbum reconciliationis</i>	pro Christo ergo legationem fungimur tamquam Deo exhortante per nos obsecramus pro Christo <i>reconciliamini Deo</i>	eum qui non noverat peccatum pro nobis peccatum fecit ut nos efficeremur iustitia Dei in ipso
Luther (1522)	Aber das alles von Gott, der uns mit ihm selber versöhnt hat durch Jesum Christum und das Amt gegeben, das <i>die Versöhnung</i> predigt.	Denn Gott war in Christo und versöhnte die Welt mit ihm selber und rechnete ihnen ihre Sünden nicht zu und hat unter uns aufgerichtet <i>das Wort von der Versöhnung</i> .	So sind wir nun Botschafter an Christi Statt, denn Gott vermahnt durch uns; so bitten wir nun an Christi Statt: Lasset euch <i>versöhnen mit Gott</i> .	Denn er hat den, der von keiner Sünde wußte, für uns zur Sünde gemacht, auf daß wir würden in ihm die Gerechtigkeit, die vor Gott gilt.

Tyndale (1526, 1534)	Neverthesse all thinges are of god which hath reconciled vs vnto him sylfe by Iesus Christ and hath geven vnto vs the office to preach the <i>atonement</i> .	For god was in Christ and made agrement bitwene the worlde and hym sylfe and imputed not their synnes vnto them: and hath committed to vs the <i>preachynge of the atonment</i> .	Now then are we messengers in the roume of Christ: even as though God did beseeche you thorow vs: So praye we you in Christes stede that ye be <i>atone with God</i> :	for he hath made him to be synne for vs which knewe no synne that we by his meanes shuld be that rightewesnes which before God is aloved.
Geneva (1560)	And all things are of God, which hath reconciled vs vnto himselfe by Iesus Christ, and hath giuen vnto vs the ministerie of <i>reconciliation</i>	For God was in Christ, and reconciled the world to himselfe, not imputing their sinnes vnto them, and hath committed to vs the word of <i>reconciliation</i>	Now then are we ambassadours for Christ: as though God did beseeche you through vs, we pray you in Christes steade, that ye be <i>reconciled to God</i> .	For he hath made him to be sinne for vs, which knewe no sinne, that we should be made the righteousness of God in him.
King James (1611)	And all things <i>are</i> of God, who hath reconciled us to himself by Iesus Christ, and hath given to us the <i>ministry of reconciliation</i>	To wit, that God was in Christ, reconciling the world unto himself, not imputing their trespasses unto them; and hath committed unto us the <i>word of reconciliation</i>	Now then we are ambassadors for Christ, as though God did beseech <i>you</i> by us: we pray <i>you</i> in Christ's stead, be ye <i>reconciled to God</i> .	For he hath made him <i>to be sin</i> for us, who knew no sin; that we might be made the righteousness of God in him.
Károli Gáspár (1590)	Míndez pedig Istentől van, a ki minket magával megbékéltetett a Jézus Krisztus által, és a ki nekünk adta a <i>békéltetés szolgálatát</i> ;	Mínthogy az Isten volt az, a ki Krisztusban megbékéltette magával a világot, nem tulajdonítván nekik az ő bűneiket, és reánk bízta a <i>békéltetésnek ígését</i> .	Krisztusért járván tehát követségben, mintha Isten kérne mi általunk: Krisztusért kérünk, <i>béküljete meg az Istennel</i> .	Mert azt, a ki bűnt nem ismert, bűnné tette értünk, hogy mi Isten igazsága legyünk ő benne.

9. táblázat. A kibékülés terminus megjelenése két magyar bibliafordításban

Csia Lajos (Csia 1978: 341)	De mindez Istentől támadt, aki Krisztuson keresztül minket magával kibékített és a kibékítés szolgálatát ránk bízta.	Isten volt a Krisztusban, amikor a világot magával kibékítette , amikor nem számította fel nekik az eleséseket, sőt belénk helyezte a kibékítés igéjét.	A Krisztus helyett járunk tehát követségben, mint- ha Isten kérlelné titeket rajtunk keresztül, a Krisztus helyett kérle- lünk titeket: Béküljetek ki Istennel!	Azt, aki vétkeket nem ismert, helyettünk vétekké tette, hogy benne Isten igazsá- gosságává legyünk.
Cserhádi Sándor (Cserhádi 2009: 188)	Mindez pedig Istentől van, aki Krisztus által kibéki- tett minket magával, és nekünk adta a kibékítés szolgálatát.	Minthogy Isten Krisztusban kibékítette a világot magával, nem szá- mítva be az ő vétkeiket és elrendelve közöttünk a kibékülés igéjének hirde- tését.	Krisztusért járunk követ- ségben, mint amikor Isten kérlel általunk: Krisztusért kérünk, béküljetek ki Istennel!	Azt, aki bűnt nem ismert, tette bűnné értünk, hogy mi Isten igazsága legyünk őbenne.

1Jn 2,2

10. táblázat. Az engesztelő áldozat terminus megjelenése különböző bibliafordításokban (1)

Görög	Vulgata	Wycliffe	Luther	Tyndale	Geneva	KJV
Καὶ αὐτὸς ἱλασμός ἐστιν περὶ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν	et ipse est propitiatio pro peccatis nostris	he is the foryyuenes for oure synnes	Und derselbe ist die Versöhnung für unsre Sünden	and he it is that obteyneth grace for oure synnes	And he is the reconciliation for our sinnes	And he is the propitiation for our sins

1Jn 4,10

11. táblázat. Az engesztelő áldozat terminus megjelenése különböző bibliafordításokban (2)

Görög	Vulgata	Wycliffe	Luther	Tyndale	Geneva	KJV
τὸν υἱὸν αὐτοῦ ἱλασμόν περὶ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν	Et misit Filium suum propitiationem pro peccatis nostris	sente hise sone foryyuenesse for oure synnes	Und gesandt seinen Sohn zur Versöhnung für unsre Sünden.	and sent his sonne to make agrement for oure sinnes.	And sent his Sonne to be a reconciliation for our sinnes.	and sent his Son <i>to be</i> the propitiation for our sins

1Jn 4,10-et más angol fordítások így adják vissza:

12. táblázat. Az engesztelő áldozat terminus megjelenése különböző bibliafordításokban (3)

NAB	NIB	NJB	NKJ	NRS	PNT	RSV
and sent his Son as expiation for our sins.	And sent his Son as an atonning sacrifice for our sins.	and sent his Son to expiate our sins	and sent His Son <i>to be</i> the propitiation for our sins	And sent his Son to be the atonning sacrifice for our sins.	and sent his sonne to be the agreement for our sinnes.	and sent his Son <i>to be</i> the expiation for our sins.

Befejezésként utalunk arra, hogy az egyedüli bibliai könyv, amelyről William Tyndale teljes kommentárt ír, János apostol első levele.

1Jn 2,2-ben Tyndale a *hilaszmosz*-t *satisfaction*-nek fordítja (tehát nem úgy, mint a bibliafordításában!). Érdemes a három változatot kimutató táblázatot megtekintelnünk (Szabó 2000, 13. táblázat).

13. táblázat. A *hilaszmosz* három különböző fordítása Tyndale két fordításában és a kommentárjában

1526-os fordítás	1531-es kommentár	1534-es revideált fordítás
...and he itt is that obteyneth grace for oure synnes: not for oure sinnes only: but also for the synnes of all the worlde.	And he is the satisfaction for oure synnes/ and not for oures only/ but also for all the worldes.	...and he it is that obtaineth grace for our sins: not for our sins only: but also the sins of all the world.

Ezt írja a kommentárjában Tyndale:

„That I call satisfaction, the Greek calleth *Ilasmos*, and the Hebrew *Copar*: and it is first taken for the suaging of wounds, sores, and swellings, and the taking away of pain and smart of them; and thence is borrowed for the pacifying and suaging of wrath and anger, and for an amends-making, a contenting, satisfaction, a ransom, and making at one, as it is to see abundantly in the bible. So that Christ is a full contenting, satisfaction and ransom for our sins: and not for ours only, which are apostles and disciples of Christ while he was yet here; or for ours which are Jews, or Israelites, and the seed of Abraham; or for ours that now believe at this present time, but for all men's sins, both for their sins which went before and believed the promises to come, and for ours which have seen them fulfilled, and also for all them which shall afterward believe unto the world's end, of whatsoever nation or degree they be.” (Tyndale 1849: 153–154)

„Amit én itt *satisfaction*-nak fordítok, azt a görögben *hilasmos*-nak, a héberben *kafor*-nak mondják. Első jelentése ennek a sebek, a sérülések, daganatok bekötözése, és ezáltal a fájdalom és a sajnáltság csillapítása. Innen származik az átvitt értelem: a kibékítés, a düh és a harag elvétele a jóvátétel céljából, és a kielégítés, a váltság, az egység újra megteremtése, amire oly sok példát találunk a Bibliában. Ezért Krisztus teljes jóvátétel, elégtétel és váltság a mi bűneinkre. De nem csak Krisztus tanítványaiéra, az apostolokéra, de nem is csak a zsidókéra vagy Ábrahám utódaiéra, vagy mai hívőkére, hanem minden ember bűnére, amit valaha is elkövettünk és el fogunk követni a világ végezetéig bármilyen nemzethez vagy társadalmi szinthez is tartozunk.” (a szerző fordítása)

5. Összefoglalás

William Tyndale az angol bibliafordításaival ugyanúgy a modern angol nyelv megteremtője volt, mint ahogy a német bibliafordításával Luther a modern német nyelv formálója. Bibliafordításainak lapszéli jegyzeteivel, a néha polemikus elő- és utószóival Tyndale vagy új terminológiát vezetett be, vagy a régit új teológiai összefüggésekben világította meg. Az angol nyelv neki köszönheti az egymással is összefüggő *scapegoat*, *mercy-seat*, és *atonement* szavakat. Tanulmányunkban részletesen az utóbbival foglalkoztunk, hiszen ez az Ószövetségre visszanyúló újszövetségi terminus (Rm 3,25; Rm 5,10–11; 2 Kor 5,18–21; 1Jn 2,2; 1Jn 4,10) a keresztény teológia kulcsfogalma lett. Sem a német *Versöhnung*, sem a magyar *kiengesztelődés* nem adja vissza azt a teológiai felismerést, hogy Jézus Krisztus kereszthalála újra egységet (*at-one-ment*) teremt Isten és a tőle a bűne miatt elidegenedett ember között. Tyndale leleményes terminusa lehet a magyarázata annak, hogy ez a fogalom angolszász nyelvterületen sokkal markánsabban épült be a teológiai gondolkodásba, mint más modern nyelvek esetében (lásd *atonement-theology*).

IRODALOM

- Arblaster, P. – Juhász, G. – Latré, G. (szerk.) 2002. *Tyndale's Testament*. Turnhout, Belgium: Brepols.
- Balázs, K. 1998. *Újszövetségi szótár*. Budapest: Logos Kiadó.
- Brown, R. 1982. *The Epistles of John*. Garden City-New York: Doubleday.
- Clebsch, W. A. 1964. *England's Earliest Protestants 1520–1535*. New Haven, Connecticut: Yale University Press.
- Cserháti S. 2009. *Pál apostolnak a korinthusiakhoz írt második levele*. Budapest: Luther Kiadó.
- Csia L. 1978. *A pusztá létnél többet... Az Új Testamentum Csia Lajos fordítása szerint*. Univerzális Bibliaiskola (H.n.).
- Daniell, D. 1994. *William Tyndale. A Biography*. New Haven and London: Yale University Press.
- Fabiny T. 2003. This Day is Health Come Unto This House. When 'Health' Disappears in Favour of 'Salvation' in William Tyndale's Two Translations of the New Testament (1526 and 1534). In: Dubs, K. E. (ed.) *What does it mean? Pázmány Papers in English and American Studies Volume 3*. Piliscsaba: Pázmány Péter Catholic University. 116–138.
- Fabiny T. 2007. Church Paradigm versus Scripture Paradigm in the Debate of Sir Thomas More and William Tyndale. In: Höfele, A. – Laqué, S. – Ruge, E. – Schmidt, G. (eds.) *Representing Religious Pluralization in Early Modern Europe* (Pluralisierung & Autorität). Münster: Lit-Verlag. 15–43.
- Farkasfalvy D. 1983. *A római levél. Bevezetés, fordítás és magyarázat*. Eisenstadt: Prugg Verlag.
- Karner K. 1942. *Isten igazsága. Pál apostol levele a Rómabeliekhez*. Győr: A „Keresztyén Igazság” kiadása.
- Juhász G. 2009. Some Neglected Aspects of the Exegetical Debate on Resurrection and the Immortality of the Soul between William Tyndale and George Joye in Antwerp (1534–1535). *Reformation. A Publication of the Tyndale Society*. 14, 1–47.
- Mozley, J. F. 1937. *William Tyndale*. Westport, Connecticut: Greenwood Press Publishers.
- Ryken, L. – Wilhoit J. C. et al. (eds.) 1998. *Dictionary of Biblical Imagery*. Leicester: Leicester InterVarsity Press.
- Szabó M. 2010. *Szöveg és kontextusok William Tyndale „Magyarázat Szent János első leveléhez” című művében*. Szakdolgozat. Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Angol nyelv és irodalom szak.

- Thisleton, A. 1994. Authority and Hermeneutics: Some Proposals for a More Creative Agenda. In: Satterthwaite, P. E. – Wright, D. F. (eds.) *A Pathway Into the Holy Scripture*. Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans. 107–141.
- Vanhoozer, K. (ed.) 2005. *Dictionary For Theological Interpretation*. Grand Rapids, Michigan: Baker Academic, SPCK.

FORRÁSOK

- A King James Version 1611. *The Holy Bible, Conteyning the Olde Testament, AND THE NEW: Newly Translated out of the Originall tongues: witt the former Translation diligently compared and reuised by his Maiesties special Comandement Appointed to be read in Churches*. London: Robert Barker.
- BibleWorks 6.00.
- Károli G. 1981. *Szent Biblia, az az Istennek O és Wy testamenvanac prophétac es apostoloc magiratott szent könyuei. Magyar nyelvre fordítottatott egészben és wyonnan, az Istennek Magyar országban való Anya szent Egyházának epülésére*. 1–2. kötet. Vizsoly: Magyar Helikon.
- Luther, M. 1522. *Das Neue Testament Deutzsch*. Wittenberg.
- Matthew's Bible 2009. A Facsimile of the 1537 Edition. Combining the Translations of William Tyndale, Miles Coverdale. Edited by John Rogers. With an Introduction by Dr. Joseph Johnson. Peabody, Massachusetts, Hendrickson Bibles.
- More, T. 1969. Responsio ad Lutherum. In: Headley, J. M. (ed.) *The Complete Works of St. Thomas More*, 5. Parts I–II. New Haven and London: Yale University Press.
- More, T. 1973. The Confutation of Tyndale's Answer. In: Schuster, L. A. – Marius, C. R. – Lusardi, J. P. – Schoeck, R. J. (eds.) *The Complete Works of St. Thomas More*, 8. Parts I–III. New Haven and London: Yale University Press.
- More, T. 1981. A Dialogue Concerning Heresies. In: Lawler, T. Mc. – Marc'hadour, G. – Marius, R. C. (eds.) *The Complete Works of St. Thomas More*, 6. Parts I–II. New Haven and London: Yale University Press.
- NAB = *The New American Bible*. (Eds. Hartman, L. F. – Bourke, M. M.) 1970. St. Anthony Guild Press.
- NJB = *The New Jerusalem Bible*. (Ed. Vansbrough, H.) 1985. New York: Doubleday.
- NKJV = *The New King James Version*. (Ed. Farstad, A.) 1982. Nashville: Thomas Nelson.
- Novum Testamentum Grece et Latine* (Eds. Nestle, E. E. – Aland, K. – Aland, B.) 1979. Stuttgart: Auflage Deutsche Biblegesellschaft.
- NRSV = *The New Revised Standard Version*. (Ed. Metzger, B. M.) 1990. New York: Oxford University Press.
- RSV = *Revised Standard Version*. 1952. New York: Thomas Nelson.
- The Geneva Bible 2007. *A Facsimile of the 1560 Edition, Hendrickson Bibles*. With and Introduction by Lloyd Berry. Peabody, Massachusetts.
- Tyndale, W. 1848. A Pathway into the Holy Scripture. In: *Doctrinal Treatises and Introductions to Different Portions of the Holy Scripture by William Tyndale*. (Ed. Walter, H.) The Parker Society 42, Cambridge: Cambridge University Press. 1–28.
- Tyndale, W. 1849. Exposition of the First Epistle of St John. In: *Expositions and Notes on Sundry Portions of the Holy Scripture to ther with The Practice of Prelates*. (Ed. Walter, H.) The Parker Society 43, Cambridge: Cambridge University Press. 136–225.
- Tyndale, W. 1926. *The Beginning of the New Testament. Translated by William Tyndale 1525. Facsimile of the Unique Fragment of the Uncompleted Cologne Edition*. (Ed. Pollard, A. W.) Oxford.
- Tyndale, W. 1989. *Tyndale's New Testament Translated from the Greek by William Tyndale in 1534*. In a modern spelling edition and with an introduction by David Daniell. New Haven and London: Yale University Press.
- Tyndale, W. 1992. *Tyndale's Old Testament*. In a modern spelling edition with an introduction by David Daniell. New Haven and London: Yale University Press.

- Tyndale, W. 2000a. *The New Testament. Translated by William Tyndale. The Text of the Worms edition of 1526 in original spelling*. (Ed. Cooper, W. R.) The British Library.
- Tyndale, W. 2000b. *An Answer Vnto Sir Thomas Mores Dialogue*. (Eds. O'Donnell, A. M. [S.N.D.] – Wicks, J. [S. J.]) The Independent Works of William Tyndale Volume 3. Washington, D.C.: The Catholic University of America Press.
- Tyndale, W. 2005. *A Szentíráshoz vezető ösvény. A Pathway into the Holy Scripture (1531)*. Budapest: Magyarországi Luther Szövetség.
- Tyndale, W. 2008. *The New Testament. A Facsimile of the 1526 Edition*. Translated by William Tyndale with an Introduction by David Daniell. The British Library, Hendrickson Bibles.
- Whittingham, W. 1557. *The New Testament. The Precursor of the Geneva Bible*. A Ministry of the Bible Reader's Museum.
- Wycliffe, J. 2002. *The Wycliffe New Testament (1388). An edition in modern spelling with an introduction, the original prologues and the Epistle to the laodiceans*. (Ed. for The Tyndale Society by Cooper, W. R.) London: The British Library.
- Wycliffe, J. 2010. <http://wesley.nnu.edu/sermons-essays-books/john-wycliffes-translation> [2010.11.18.]